

УДК 334.735: 94 (477) «19»

Т.В. Оніпко

## ЗАЛУЧЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТРЕБ НАСЕЛЕННЯ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

*Акцентовано на тому, що продукція промислових підприємств споживчої кооперації України була суттєвою підтримкою держави у задоволенні потреб населення у період товарної та продовольчої кризи 1921-1922 рр. Зроблено висновок про доцільність підтримки кооперативного сектора виробництва на державному рівні в нинішніх умовах.*

**Ключові слова:** неп, споживча кооперація, товарна та продовольча криза, денационалізація промисловості, кооперативна промисловість.

*Акцентируется на том, что продукция промышленных предприятий Украины была существенной поддержкой государства в удовлетворении потребностей населения в период товарного и продовольственного кризиса 1921-1922 гг. Сделан вывод о целесообразности поддержки кооперативного сектора производства на государственном уровне в нынешних условиях.*

**Ключевые слова:** нэп, потребительская кооперация, товарный и продовольственный кризис, денационализация промышленности, кооперативная промышленность.

*It is accented that production of the industrial enterprises of Ukraine was essential support of the state in satisfaction of requirements of population in the period of goods and food crisis of 1921-1922. The conclusion is drawn about expediency of support of cooperative sector of manufacture at the state level in the present conditions.*

**Key words:** New Economic Policy, Consumer Cooperatives, goods and food crisis, industry denationalization, cooperative industry.

**Постановка проблеми.** Сучасний стан економіки України змушує переглянути вітчизняний досвід діяльності підприємств різних форм власності в умовах ринкової економіки. Відтак є сенс звернутися до досвіду діяльності промислових підприємств споживчої кооперації в перші роки становлення непу, коли вони змогли зробити помітний внесок у наповнення ринку товарами широкого вжитку та продуктами харчування. На нашу думку, аналіз досвіду промислової діяльності кооперативних організацій в ринковому середовищі 1920-х рр. може бути корисним за нинішньої нестабільності та з огляду на необхідність насичення внутрішнього ринку якісною вітчизняною продукцією.

**Аналіз актуальних досліджень.** Порівняно з історіографією проблеми торговельної діяльності споживчої кооперації України висвітлення виробничої діяльності кооперативних організацій у період нової економічної політики обмежене. Перші праці щодо узагальнення досвіду діяльності кооперативних промислових підприємств у період непу з'явилися ще у 20-ті рр. ХХ ст. Їх автори, як правило, економісти, теоретики кооперативного руху та практичні працівники

кооперації, не лише свідчили про результати виробничої діяльності споживчої кооперації, але й акцентували на складнощах налагодження та розвитку промислових підприємств з огляду на брак необхідних коштів та обмежену державну допомогу [3;5]. Швидко відродження кооперативних промислових підприємств дослідники пояснювали тим, що до цієї справи залучалися кошти пайовиків, а також тим, що це були невеликі підприємства, здатні швидко прилаштуватися до кон'юнктури споживчого ринку та випускати найбільш необхідну у даний період продукцію [15;25].

Одна з перших післявоєнних спроб розкрити значення кооперативної промисловості в задоволенні потреб пайовиків у 1920-ті рр. належить російському радянському дослідникові кооперативного руху Я.А. Кістанову [10]. Не викликає заперечення зроблений ученим висновок про те, що в роки непу, коли держава основні кошти спрямувала на важку промисловість, споживча кооперація взяла на себе випуск товарів широкого вжитку та забезпечення ними населення.

У 1990-ті рр. в Україні з'явилася колективна монографія з історії кооперативного руху, підготовлена спільними зусиллями істориків та

економістів [2]. Проте автори лише обмежилися констатацією фактів щодо діяльності промислових підприємств, які були створені за кошти споживчої кооперації.

Протягом останнього десятиріччя вийшло кілька досліджень, у яких є згадки про кооперативну промисловість у період непу. Наприклад, окремий розділ монографії О.А. Пиріг з узагальнення досвіду непу [14] присвячений відродженню промисловості. Однак дослідниця зосередила увагу переважно на державній промисловості, особливості ж діяльності промислових підприємств споживчої кооперації залишилися не розкритими. Фрагментарно кооперативну промисловість у своїй розвідці згадував О.О. Сушко [24]. Досвід відродження промислових підприємств споживчої кооперації на Лівобережній Україні в роки непу частково окреслений у монографії В.В. Гольця [4]. З огляду на історіографію проблеми можна констатувати, що до цього часу вітчизняними науковцями не була зроблена спроба узагальнення здобутків промислової діяльності споживчої кооперації України за ринкових відносин 1920-х рр.

**Мета статті.** Зважаючи на нерозробленість історіографії проблеми, мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі залучення нових джерельних даних висвітлити внесок промислових підприємств споживчої кооперації у забезпечення населення товарами, яких бракувало в перші роки непу.

**Виклад основного матеріалу.** Під час громадянської війни 1918–1920 рр. кооперативне виробництво товарів, зокрема предметів повсякденного вжитку, було вкрай необхідним. Методи «воєнного комунізму» практично довели кооперативну промисловість до цілковитої руїни. На межі 1920-1921 рр. міське й робітниче населення одержувало дуже скупи пайки хліба, необхідних промислових товарів не вистачало ні місту, ні селу. Дати раду націоналізованим підприємствам, частина з яких не працювала, держава не могла. Політична ж ситуація в країні вимагала організації виробництва, у першу чергу, товарів селянського вжитку. Відтак із переходом до непу виробництво товарів широкого вжитку було визнане одним із першочергових завдань економічної політики радянської влади. Для його виконання більшовики прагнули об'єднати можливості великої націоналізованої та дрібної промисловості, включаючи виробничий потенціал споживчої кооперації.

У «Наказі Раднаркому РСФРР про впровадження в життя засад нової економічної політики» (серпень 1921 р.) було докладно визначено заходи влади, спрямовані на реорганізацію промислового виробництва [17, с.245]. Частиною

промислових підприємств держава повертала, частину віддавала в оренду. При цьому промислові підприємства переводилися на господарський розрахунок. Однак держава не збиралася пускати на самоплив процес відродження навіть невеликих промислових підприємств, у тому числі кооперативної форми власності. Відтак за Вищою радою народного господарства РСФРР залишалось право втручатися у виробничу діяльність підприємств.

В екстремальних умовах 1921 р. партійно-радянське керівництво України з огляду на реалії того часу прагнуло всіляко використати можливості дрібної промисловості у справі подолання товарного голоду. Воно було змушене розпочати денационалізацію промислових підприємств, залучаючи у тому числі й споживчу кооперацію до розв'язання складних соціально-економічних проблем. Вукопспілка (ВУКС, центральна спілка споживчих товариств України) та місцеві спілки споживчої кооперації отримали можливість утворювати власні підприємства та брати в оренду державні, самостійно заготовляти для промислових підприємств сировину та паливо, займатися виробництвом різних товарів і переробкою сільськогосподарської продукції.

Протягом перших місяців з моменту запровадження непу керівництвом України було прийнято ряд рішень, які повертали споживчій кооперації права у виробничій сфері. Перша Всеукраїнська нарада КП/б/У (травень 1921 р.) наголошувала на тому, що кооперація може відігравати подвійну роль – або технічного апарату, який виконує завдання державних економічних органів, або контрагента, що отримує на основі певного договору більш самостійні виробничі завдання [11, с.151-152]. Зазначимо, що з метою зменшення організаційних та виробничих витрат керівництво УСРР пропонувало місцеву промисловість, зокрема, кооперативні підприємства, які переробляли залишки сільськогосподарської продукції (миловарні, чинбарні, олійниці), максимально наблизити до джерел сировини. Отже, з перших кроків запровадження непу більшовики прагнули одночасно вирішувати дві проблеми – випуск необхідних товарів для населення і поповнення державного бюджету за рахунок податків з промисловості.

Пленум ЦК КП/б/У, що проходив у липні 1921 р., наголосив на необхідності з метою розширення товарообмінного фонду споживчої кооперації, на той час вкрай обмеженого, приділити увагу відродженню її виробничих потужностей. Зауважимо, що згідно з рішеннями пленуму хоча й дозволялася оренда державних

промислових підприємств кооперативним та приватним сектором, з боку влади зберігалася регламентація щодо умов здійснення цього процесу в окремих галузях промисловості. Отже, бажання кооперативних організацій щодо оренди підприємств не завжди могло бути здійснене. Через нестачу продуктів харчування для міського населення, зокрема для робітників, передусім акцентувалося на важливості відродження харчової промисловості [11, с.162-163]. Тобто йшлося про необхідність мотивації сільського виробника з боку споживчої кооперації.

У контексті державної політики денационалізації промисловості Перший Всеукраїнський з'їзд уповноважених Вукопспілки (15–23 серпня 1921 р.) розглянув план промислової роботи споживчої кооперації, з яким виступив член правління ВУКС Д.В. Коліух. В ухвалених на з'їзді рішеннях підкреслювалося, що передусім «завдання кооперації полягає в тому, щоб з метою налагодження постачання населення, утворити власне виробництво» [26, арк.5]. Значимість розпочатої справи відродження промисловості змусила кооператорів ухвалити рішення щодо створення спеціального промислового управління Вукопспілки.

Зауважимо: відновлення виробничої діяльності Вукопспілки та її місцевих організацій відбувалося у складних умовах. По-перше, у 1919–1920 рр. усі значні промислові підприємства споживчої кооперації та їх матеріально-технічне оснащення були державою націоналізовані і переспеціалізовані. Окремі з них припинили свою діяльність. По-друге, тривалі воєнні дії та ряд заходів радянської влади призвели до різкого зменшення сировини, нестачі спеціалістів переробної галузі. По-третє, виробнича галузь споживчої кооперації постійно була контрольована радянською державою, що обмежувало її самостійність та господарську ініціативу. Так, постанова ВУЦВК і РНК УССР від 23 листопада 1921 р. «Про обов'язкову звітність кооперативних і приватних підприємств» зобов'язувала всі кооперативні підприємства надавати у встановлені терміни до Української ради народного господарства й Укрстатбюро та їх місцеві органи дані про хід робіт, продуктивність, зміни у складі підприємств тощо. Промислові підприємства, які порушували постанову, підлягали адміністративній відповідальності [19, с.825].

Важливою умовою ефективної виробничої діяльності споживчої кооперації України у зв'язку з відродженням ринкових умов господарювання на початку 1920-х рр. була наявність

необхідної матеріально-технічної бази. Постанова РНК УСРР від 21 червня 1921 р. «Про кустарну і дрібну промисловість та сільськогосподарську кооперацію» наголошувала на тому, що економічна ситуація в країні і брак товарів першої необхідності спонукають вжити заходи щодо денационалізації промисловості, розвитку дрібної промисловості як у формі приватних підприємств, так і у кооперативній формі [20, с.366]. Постанова РНК УСРР від 5 грудня 1922 р. «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» була спрямована на те, щоб зробити ще один «жест доброї волі» на адресу споживчої кооперації з боку держави. Згідно з даною директивою радянська влада терміново мала повернути кооперативним організаціям ще одну дозовану частину націоналізованих у них господарських будівель і приміщень складів, тим самим посиливши матеріально-технічну базу промислових підприємств [21, с.1001-1001].

Однак варто підкреслити, що всі раніше націоналізовані радянською владою підприємства споживчої кооперації протягом 1920-х рр. так і не отримала. Крім цього, промислові підприємства споживчої кооперації у той складний для республіки період не отримували від держави значних пільг при сплаті податків, відтак при формуванні матеріальної та фінансової бази для виробничої діяльності мали розраховувати на власну господарську ініціативу та підтримку пайовиків.

Оскільки націоналізовані радянською владою підприємства переживали кризу, держава вирішила здавати частину з них в оренду. Розрахунок був на те, що оренда, по-перше, залучить до справи налагодження виробництва матеріальні та грошові ресурси, приховані від радянської влади; по-друге, вирішить проблему кадрів, оскільки орендарями стануть у тому числі й кооператори, які мали дореволюційний підприємницький досвід; по-третє, середні і дрібні підприємства, переведені на оренду, швидше стануть до ладу і дадуть продукцію, конче потрібну на внутрішньому ринку. Без сумніву, у процесі передачі промислових підприємств в оренду існуюча влада надавала переваги кооперативним організаціям перед приватними підприємцями, розраховуючи на те, що кооперацію буде легше залучити до виконання державних завдань. У свою чергу, кооператори прийняли пропозицію радянської влади щодо оренди державних підприємств. До цього їх спонукала як проблема з нестачею товарів на ринку, так і обмеженість коштів для створення власних промислових підприємств. Право орен-

ди державних підприємств з боку кооперації було визначено постановою РНК УСРР від 8 серпня 1921 р. «Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ» [22, с.504]. При цьому зауважимо, що питання пошуку замовлень на продукцію, сировину, новітнє обладнання кооператори, які взяли державні підприємства в оренду, вирішувати самотужки.

Без сумніву, відродження виробничих операцій у перші місяці непу було під силу більш потужним кооперативним організаціям, які мали для цього кошти. Однією з перших почала розгортати виробничу діяльність Вукопспілка, яка влітку 1921 р. отримала частину своїх націоналізованих підприємств. Переважно це були підприємства, що випускали товари першої необхідності і харчову продукцію. Як засвідчують архівні дані, у перший період непу ВУКС також була змушена орендувати у держави велику кількість різних підприємств, на продукцію яких чекали пайовики.

Одним із перших великих орендованих у держави підприємств була кондитерська фабрика в Києві, яку Вукопспілка взяла в оренду восени 1921 р. на 2,5 роки. У грудні 1921 р. за домовленістю з Харківською губспілкою ВУКС узяла в оренду 4-й державний млин [27, арк.24]. Восени 1921 р. Вукопспілка отримала право на оренду рибних промислів у водах Чорного та Азовського морів. Проте в цій справі діяльність ВУКС не була повністю самостійною, оскільки, розвиваючи рибні промисли, вона мала постійно узгоджувати свої дії не лише з Укрголоврибою, Наркомпродом України, але й Центроспілкою РСФРР [28, арк.39]. Без сумніву, керівництво РСФРР та УСРР було зацікавлене у відродженні рибних промислів за рахунок коштів споживчої кооперації, оскільки рибна продукція сприяла поповненню продовольчого забезпечення робітників державної промисловості обох республік. Відтак осіння путина 1921 р. дала 30 вагонів рибної продукції, а весняна 1922 р. – 100 тис. пудів. Принагідно зазначимо, що з міхурів осетрових риб виробляли риб'ячий клей вищої якості, який цінувався в Європі [12]. У цілому, на кінець 1921 р. ВУКС мала у своєму розпорядженні 10 власних і 9 орендованих підприємств [16, с.181].

Як і Вукопспілка, місцеві споживспілки через брак коштів орендували промислові підприємства. Так, у 1921 р. Зміївське райвідділення Харківської губспілки взяло в орендне користування у держави 8 млинів, 2 олійниці, крейдяні кар'єри, вапняковий, крохмальний та кавовий заводи, чоботарню, перукарню [6, арк.7]. Споживча кооперація Чернігівщини орендувала чимало підприємств,

серед яких було 80 млинів, цегляний завод, смолокурні, крупорушки, заводи з переробки шкіри, лісорозробки, текстильна фабрика, миловарний завод та інші підприємства [18, с.2].

У цілому оренду на початку непу можна вважати «булочною», бо серед орендованих підприємств переважали млини, зосереджені в сільських районах. Згідно з Постановою Раднаркому УСРР від 12 липня 1921р. «Про регулювання борошно-круп'яної промисловості» Уккранднаргоспу та Наркомпроду республіки дозволялося здавати в оренду млини: у першу чергу кооперативам, у другу – приватним підприємцям. Характерно, що забезпечення орендованих борошномельних підприємств паливом і предметами технічного устаткування цілком покладалося на кооператорів [23, с.443].

Ураховуючи жорстку конкуренцію на споживчому ринку, Вукопспілка постійно перевіряла якість випущеної кооперативними підприємствами продукції. Наприклад, у 1921 р. працівники центрального апарату ВУКС провели обстеження харчових підприємств. У результаті були зібрані дані про стан фабрик і заводів, їх продуктивність та коло споживачів. Зразки всіх товарів та продуктів були направлені на аналіз до лабораторій ВУКС. Згідно з рішенням президії правління ВУКС від 23 квітня 1921 р. губспілки були зобов'язані регулярно подавати до центральної спілки дані про організацію варочно-засолочних пунктів та зразки продукції [29, арк.184].

На підставі архівних документів та періодичних видань можна констатувати, що кінець 1921 р. позначився помітним захопленням місцевих організацій споживчої кооперації промисловою діяльністю. Ряд кооперативних організацій мали у своєму підпорядкуванні по декілька різних за призначенням промислових підприємств. Для задоволення потреб пайовиків споживча кооперація, крім власних виробничих операцій, виконувала державні завдання щодо випуску тих чи інших товарів. Так, відділ фабрикатів Наркомпроду УСРР з весни 1921 р. давав замовлення щодо виробництва кооперативними організаціями тютюнових виробів, зокрема, для потреб армії [30, арк.11]. Виконуючи розпорядження держави щодо утворення насінневого фонду допомоги селянам насінням, з осені 1921 р. кооператори Харківської та Чернігівської губерній почали створювати насінневі господарства, де вирощували насіння і саджанці для весняної посівної кампанії [31, арк.24].

Поштовхом до активізації виробничої діяльності споживчої кооперації стали рішення XI Всеросійської конференції РКП/б/ та IX

Всеросійського з'їзду Рад (обидва відбулися у грудні 1921 р.), у яких зазначалося, що кооперації надається широка можливість виробництва з метою збільшення загальної кількості продуктів для поживлення товарообміну [17, с.263; 278].

Правління Вукопспілки на виконання союзних та республіканських партійно-радянських директив постійно шукало шляхи розширення та вдосконалення виробничої діяльності своїх промислових підприємств. У ряді випадків споживча кооперація через брак коштів створювала спільні підприємства з державою. Зокрема, в червні 1922 р. Вукопспілка уклала угоду з Народним комісаріатом земельних справ України на розробку лісових ділянок [32, арк.44]. Протягом 1922 р. серед власних підприємств ВУКС ефективно працювали наступні підприємства: Преображенський варочний пункт (Сумський повіт Харківської губернії); консервна фабрика та лаковий завод в Одесі; лісові розробки на Сумщині і в Святогорську Донецької губернії та інші виробництва [16, с.181]. Усього ж у 1922 р. Вукопспілка мала 27 власних та орендованих підприємств [15, с.29].

Споживчі товариства та їх районні спілки намагались випускати найрізноманітнішу продукцію. Майже всі сільські споживчі кооперативи мали овочесушильні та овочепереробні заводи. Так, на овочепереробному заводі Чернігівського єдиного споживчого товариства у 1922 р. було перероблено 236 пудів столових буряків, 453 пуди капусти, 264 пуди моркви, виготовлено 150 пудів повидла, 8 пудів варення, засолено 150 пудів капусти [8, арк.508].

Нові види промислового виробництва освоїли кооператори Харківщини. Так, цегельний завод №1 споживчої кооперації в м. Валки Харківської губернії у 1922 р. виробив майже 1 млн. штук, завод №2 – відповідно 500 тис., завод №3 на станції Люботин – 1 млн. штук цегли. Тоді ж Харківське робітничо-міське товариство заклало городні ділянки з вирощування картоплі та овочів для покращення обслуговування своїх пайовиків [7, арк.12].

Особливістю виробничої діяльності Полтавської губспоживспілки було те, що вона активно розгорнула переробку сільгосппродукції (засолку, сушку, переварку), отримуючи за роботу оплату натурою – 25% отриманих від населення овочів. Крім переробних операцій сільгосппродукції у першій половині 1922 р. Полтавська губспілка орендувала чотири шкіряних заводи, лісопильний завод, ковбасний цех, 63 млини, тобто ті підприємства, продукції яких бракувало на споживчому ринку [13, с.404].

Проте у кінці 1922 р. через брак коштів, розбіжності в цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію та нерентабельність виробничих операцій кооператори закрили ряд підприємств. Якщо в середині 1921 р. губспоживспілки та їх районні відділення мали понад 1 тис. промислових підприємств, то на 1 жовтня 1922 р. у них залишилось лише 265 [9, с.30]. Наприкінці року цей показник становив 249 промислових підприємств [1, с.9].

У зв'язку з тенденцією до зменшення промислових підприємств II з'їзд уповноважених Вукоопспілки, що проходив у грудні 1922 р., серед інших роглянув питання про роботу промислового відділу. Він ухвалив резолюцію «По доповіді про промислову діяльність», у якій наголошувалося, що «завданням промислової праці споживчої кооперації має бути вироблення речей широкого масового споживання хорошої якості з нахилом до зниження ціни для продажу» [33, арк.56]. Було визначено ряд напрямів щодо стабілізації господарської діяльності промислових підприємств споживчої кооперації. Акцентувалося на тому, що вони мусять прилаштуватися до умов господарського розрахунку, мати потрібні оборотні кошти, котрі б гарантували безперебійну роботу підприємств, з метою економії ресурсів пропонувалося працювати на місцевій сировині і бути раціонально устаткованими, функціонувати з мінімальним використанням організаційних видатків та економно споживати паливо тощо.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Підсумовуючи результати виробничої діяльності споживчої кооперації в перші роки непу, слід зазначити, що з переходом до ринкових умов господарювання споживча кооперація практично в усіх губерніях України почала випуск товарів широкого діапазону на власних та орендованих підприємствах. У той час, коли державна промисловість лише розвивалася, коли простежувалася велика нестача товарів, споживча кооперація організувала виробництво предметів першої необхідності. Кооператори практично за власні кошти, включаючи внески пайовиків, змогли відродити виробничу діяльність підприємств різного призначення. І хоча у кінці 1922 р. через нестачу коштів, нерентабельність ряду промислових підприємств, дисбаланс цін на промислові товари та сільськогосподарську продукцію організації споживчої кооперації були змушені піти на певне обмеження та скорочення виробничої галузі, одночасно продовжувалися пошуки шляхів збереження проми-

слових підприємств та зниження ціни на їх продукцію.

З метою комплексного висвітлення досвіду промислової діяльності споживчої кооперації України в роки непу варто продовжити дослідження таких її галузей, як хлібопечення, консервне виробництво та громадське харчування, що, без сумніву, може бути корисним з огляду на нагальну потребу вдосконалення сучасного вітчизняного споживчого ринку.

#### ЛІТЕРАТУРА

- Аліман М. Від витоків до сьогодення: споживчої кооперації України – 130. Промислова діяльність споживчої кооперації / М. Аліман, Т. Оніпко // Вісті центральної спілки споживчих товариств України. – 1997. – 6 лютого. – С.9.
- Аліман М.В. Історія споживчої кооперації України / М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей та ін. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
- Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – №5. – С.31-35.
- Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернігів: Просвіта, 2006. – 244 с.
- Гончарко М. Кооперативная промышленность / М. Гончарко // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 3. – С.21-24.
- Державний архів Харківської області. – Ф.Р-1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк.7.
- Там само. – Ф.Р-89. – Оп.1. – Спр. 437. – Арк.12.
- Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р-305. – Оп.1. – Спр.423. – Арк. 508.
- Десять років споживчої кооперації РСР (1920–1930). – Харків: Б.в., 1930. – С.30.
- Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк / Я.А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 418 с.
- Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – Компартия Украины в резолюциях...). В 2-томах. – Т.1.1918– К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
- Кооперація // Коммунист. – 1922. – 4 июня.
- Отчет Полтавского губернского Исполнительного Комитета 1922 г. – Полтава: Типография Октябрьской революции, 1922. – С.404.
- Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імprovізації / О.А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2001. – 274 с.
- Попов М. Вукопспілка в житті української кооперації (До 10-річчя існування
- Вукопспілки ) / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1930. – №11-12. – С. 24-40.
- Потребительская кооперация на Украине за пять лет 1918–1922. Харьков: Издание Вукопспилки, 1923. – С.181.
- Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.1. 1917–1928 годы. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
- Сдача предприятий в аренду // Красное знамя (Чернигов). – 1921. – 2 ноября. – С.2.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 24. – Ст.703. – С.825.
- Там само. – № 11. – Спр.320. – С.366.
- Там само. – 1922. - № 53. – Ст.753. – С.1000-1001.
- Там само. – 1921. – № 15. – Ст.425. – С.504.
- Там само. – № 14. – Ст.371. – С.443.
- Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
- Трабський В. Про розвиток кооперативної промисловості / В. Трабський // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 14. – С.19-23.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.372. – Арк.5.
- Там само. – Спр.328. – Арк.24.
- Там само. – Спр.131. – Арк.39.
- Там само. – Спр.59. – Арк.184.
- Там само. – Спр. 717. – Арк.11.
- Там само. – Спр. 643. – Арк.24.
- Там само. – Спр.1074. – Арк.44.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр.1573. – Арк. 56.